

Ks. JAN JERZY JASIEWICZ
Gdańskie Seminarium Duchowne

Processionale cisterciense – S II 56 **z Archiwum Diecezjalnego w Oliwie**

WSTĘP. 1. OPIS I ANALIZA PALEOGRAFICZNA MANUSKRYPTU.
2. KRYTYKA WEWNĘTRZNA RĘKOPISU. ZAKOŃCZENIE. ANEKS.

WSTĘP

Przedmiotem niniejszego studium jest rękopiśmienny procesjonał związany z opactwem cysterskim w Oliwie. Stanowi ono kolejny etap badań na drodze poznawania służby Bożej i liturgii sprawowanej w klasztorze w oparciu o zachowane źródła. Cysterska Msza św. została już przez autora opisana [zob. Jasiewicz 2005, 5-22], podobnie i Liturgia Godzin [zob. Jasiewicz 2004, 21-54]. Artykuł zwraca uwagę na inny przejaw kultu w liturgii oliwskich cystersów – procesje, będące uzupełnieniem głównej celebracji codziennego cyklu *Officium divinum* oraz Mszy św.

Liturgię białych mnichów, będącą w opozycji do benedyktyńskiego przepychu, powszechnie uznaje się za dość surową i prostą, a nade wszystko ujednoliconą. Unifikacja liturgii wiązała się w dużej mierze z postanowieniami corocznych kapituł generalnych w Citeaux, na których dość szczegółowo określano wskazania, odnośnie celebrowanej liturgii w zakresie kalendarza liturgicznego, rangi święta czy konkretnych tekstów liturgicznych, obowiązujące wszystkie opactwa. Jednak nie wszystkie klasztory stosowały się ściśle do tych wskazań, o czym może świadczyć analiza statutu kapituły generalnej, w których już w kolejnych latach ponawiane są niektóre z wcześniejszych postanowień [zob. Wolnik 2006, 141]. Chęć zachowania pewnej dowolności odnośnie wyboru poszczególnych śpiewów związanych z dodatkowymi obrzędami, a do takich zaliczamy procesje, znajduje swoje odbicie także w omawianym manuskrypcie z Oliwy.

Procesje w okresie formowania się tradycji liturgiczno-muzycznej cystersów (XI/XII w.) nie były zbyt liczne, co korespondowało z ogólną zasadą

dążenia białych braci do prostoty we wszystkim. Początkowo urządzano je zgodnie z poleceniem kapituły generalnej cystersów tylko w wyjątkowych sytuacjach. Najczęściej łączono je z powitaniem na terenie klasztoru dostojnych gości, np. króla, do których wychodzono w procesji prowadzonej przez krzyż procesyjny, ceroferariuszy, turyferarza i niosącego wodę święconą. Wraz z rozwojem zakonu do liturgii cysterskiej zaczęto wprowadzać procesje związane z niektórymi świętami a także niedzielami¹. Procesja niedzielna swoimi korzeniami sięga starożytnych procesji wielkanocnych z udziałem neofitów rzymskich [zob. Sobeczko 1993, 213]. W połowie XIV wieku kapituła generalna cystersów wprowadziła procesje we wszystkie niedziele w okresie letnim a także w święta związane z kultem Najświętszej Maryi Panny. Podjęto również decyzję o ustanowieniu procesji pokutnych w piątki po odśpiewaniu *Completorium*. Procesje błagalne w Dni Krzyżowe [zob. Harper 2002, 155] i w dzień św. Marka pojawiają się u cystersów dopiero w późnym średniowieczu, a procesję na cmentarz w Dzień Zaduszny rozpoczęto celebrować dopiero w 1492 roku [zob. Wolnik 2006, 91].

Liturgię procesji celebrowanych w konwencie oliwskim na przestrzeni wieków można odtworzyć na podstawie zachowanego rękopisu *S II 56* z Archiwum Diecezjalnego w Oliwie. Rezultaty przeprowadzonych badań zostały przedstawione według następującego porządku: 1) opis i analiza paleograficzna manuskryptu; 2) krytyka wewnętrzna rękopisu. Całość opracowania uzupełnia aneks, w którym zamieszczono szczegółową zawartość liturgicznej księgi.

1. OPIS I ANALIZA PALEOGRAFICZNA MANUSKRYPTU

Omawiany liturgik, pomimo braku kart początkowych, kolofonu i kilku fragmentarycznych uszkodzeń, zachował się w stosunkowo dobrym stanie. Rękopis składa się z 98 kart² papieru czerpanego o formacie 10 cm x 17 cm. Karty nie posiadają numeracji a przede wszystkim wyraźnych znaków wodnych, które pozwoliłyby na ustalenie dokładnej proveniencji papieru. Na niektórych z nich (k. 73v) widoczne są tylko fragmenty filigranów przedstawiających skrzydła orła oraz zarys dość charakterystycznego układu ptasich szponów. Filigran w takim układzie nie występuje u Briquet'a [zob. Briquet 1923] a także w opracowaniach innych autorów zajmujących się problematyką papierni z terenu Polski [zob. Budka 1971; Siniarska-Czaplicka 1983a; Siniarska-Czaplicka 1983b; Pabich 1978]. Pewne fragmentaryczne podobieństwo można dostrzec jedynie w odniesieniu do orła z godła Prus Królewskich. Papier z takim filigranem wychodził z czerpalni w Królewcu od 1523 roku. Występuje on także w drukach Jakuba Rhode z Gdańska (XVI/XVII w.) [zob.

¹ Np. Święto Oczyszczenia NMP, Niedziela Palmowa, Wniebowstąpienie Pańskie, Boże Ciało, Wniebowzięcie NMP [por. Wolnik 2002, 281].

² Karta 98 występuje w formie szczątkowej. Widoczne są na niej jedynie dwa słowa: *Sublatus est*.

Siniarska-Czaplicka 1983b, 289]. Nie można wykluczyć, że do sporządzenia oliwskiego pontyfikału użyto wyrobu miejscowej produkcji ze zmodyfikowanym graficznie znanym filigranem o charakterze heraldycznym. Oliwa bowiem w tym czasie była niezwykle prężnym ośrodkiem wytwarzania papieru konkurującym z innymi ośrodkami³. O papierni oliwskiej wspominają np. drukarze gdańscy w piśmie skierowanym w czerwcu 1684 roku do burmistrza i Rady Miasta Gdańska [zob. Pabich 1978, 11]. Czy do sporządzenia procesjonau wykorzystano materiał rodzimej produkcji, czy też z importu, a jeżeli tak, to skąd, trudno dziś jednoznacznie określić.

Oprawę manuskryptu stanowią tekturowe okładki powleczone pergaminem w odcieniu kości słoniowej. Pozbawione są one jakichkolwiek zdobień. Procesowi zniszczenia uległy skórzane paski przytwierdzające wierzchnią okładkę do grzbietu rękopisu, co sprawia, że odstaje ona od bloku księgi. Papierowe wyklejki obydwu okładek są bardzo zniszczone. Ślady zgnieceń, zabrudzeń i ubytków widoczne są szczególnie na zewnętrznym i dolnym marginesie⁴. Mało estetycznie wyglądają przebitki czarnego tuszu⁵. Na dolnym marginesie pierwszej stronicy widnieje okrągła pieczęć o następującej treści: „Biblioteka Gdańskiego Seminarium Duchownego w Gdańsku Oliwie”. W górnym prawym rogu zewnętrznego marginesu ołówkiem wpisano sygnaturę: „S II 56”.

Księga napisana jest jedną ręką, jednakże w niektórych miejscach inną ręką dopisano drobne uzupełnienia lub późniejsze poprawki⁶. Zapis tekstu jest dwukolorowy. Tekst liturgiczny napisano czarnym inkaustem⁷, natomiast czerwonym atramentem wyróżniono nazwy poszczególnych dni świątecznych oraz tzw. *notae*. Omawiany liturgik zapisany jest niezbyt starannie „stylizowaną” kursywą gotycką⁸ z wykorzystaniem systemu abrewiacji⁹.

Skryptor jest niekiedy niekonsekwentny w stosowaniu pisowni tych samych wyrazów raz z małej a innym razem z dużej litery¹⁰. Ponadto zdarzają

³ Rozbudowa oliwskiej drukarni nastąpiła szczególnie za rządów opata Michała Antoniego Hackiego (1630-1706) [zob. Janca 1991, 44].

⁴ Por. k. 30 – ślady wosku (w tym miejscu w *S II 56* zapisany jest śpiew *Eduxit vos dominus* związany z drugą stacją procesji Bożego Ciała); k. 33v – na wysokości trzeciego systemu występują plamy spowodowane rozlaniem czarnego tuszu; k. 51v i 52 – na zewnętrznym marginesie widoczne są kleksy czerwonego tuszu; k. 53v – zamazany ostatni system; k. 82 – zamazana neuma *torculus* na słowie „suam”; k. 84v – czarny kleks pod kluczem „C”.

⁵ Por. k. 61, 62, 63, 64, 65, 66, 72

⁶ Por. k. 97v.

⁷ Wyjątek stanowią litery inicjalne poszczególnych śpiewów, które wyróżniono kolorem czerwonym.

⁸ Ten typ pisma wyszedł z użycia dopiero w ciągu XVI, a nawet XVII w., ulegając różnym lokalnym przekształceniom [por. Porębski 1997, 14].

⁹ Por. k. 16v – słowo „Ecclesiae”; k. 29 – słowo „Christi”.

¹⁰ Por. k. 5r – „domini”; k. 5v – „Domini”; k. 6v – „DEUS”; k. 50 – „purificatione”; k. 51 – „Purificatione”.

się przypadki różnej pisowni tego samego wyrazu a także użycia w jednym wyrazie kilku liter wielkich i kilku małych¹¹.

W zapisie muzycznym oliwskiego pontyfikału wykorzystano tzw. *nota quadrata*. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że rękopisy cysterskie zapisane notacją kwadratową pojawiają się na terenie Polski dopiero w II połowie XIV wieku [zob. Morawski 1977, 46]. Każda stronica manuskryptu zawiera pięć systemów czteroliniowych¹² wykonanych czerwonym inkaustem. Do realizacji zapisu kluczy muzycznych (C i F), neum oraz innych komponentów wspomnianego systemu muzycznego (bemol¹³, kasownik¹⁴, kustosz¹⁵), użyto atramentu w kolorze czarnym.

W związku z analizą melodyki występujących w liturgiku śpiewów, uwagę zwracają pojawiające się w zakończeniach niektórych z nich wielonutowe melizmy¹⁶ a także jeden przypadek razury¹⁷.

Ornamentyka rękopisu jest nad wyraz skromna i ogranicza się do zdobienia liter inicjalnych rozpoczynających poszczególne śpiewy. Najbardziej rozbudowany pod tym względem jest inicjał rozpoczynający antyfonę z I Niedzieli Adwentu – [M]issus est Gabriel, który swoją wielkością obejmuje dwa pierwsze systemy liniowe. Pod względem kunsztu zdobienia, różnorodności wykorzystanych motywów i kolorystyki (czerwony, niebieski i szary) stanowi on wyjątek w całym liturgiku.

2. KRYTYKA WEWNĘTRZNA RĘKOPISU

Na treść manuskryptu *S II 56* składają się śpiewy związane z Liturgią Go-dzin¹⁸ oraz śpiewy procesyjne w układzie zgodnym z rokiem liturgicznym.

¹¹ Por. k. 33 – „Hystoria”; k. 34 – „Historia”; k. 14 – „MUltiplicati”; k. 24v – „CHristum”; k. 25 – „REgina”; k. 27v – „VIderunt”; k. 39 – „TERribilis”; k. 61v – „TErra”; k. 71v – „DUM”.

¹² Wyjątek stanowi karta 97v, na której inną ręką, czarnym atramentem, wykonano 6 systemów liniowych. Drugie miejsce odbiegające od reguły to karta 41v, kończąca część *De tempore*, która pozostała niezapisana.

¹³ Bemole występują zarówno przy nutach (k. 8 – „terre”; k. 14v – „sunt”; k. 17 – „gentes”), jak i przy kluczach muzycznych na początku czterolinii. W jednym przypadku (k. 29 – ant. *Homo quidam fecit caenam*) skryptor zamieścił bemole przy kluczu F na początku wszystkich systemów czteroliniowych na karcie.

¹⁴ Por. k. 3 – kasownik pojawia się w 4 systemie przy słowie „in aeternum”, a następnie przy słowie „super” powraca bemol.

¹⁵ Kustosz (zwiastun) notowany jest w zakończeniach wszystkich czterolinii. Jego zadaniem jest wskazanie wysokości dźwięku, który rozpoczyna następny system liniowy.

¹⁶ Por. k. 5r – najdłuższa melizma w rękopisie (40 nut), związana jest ze słowem „veritatis”; k. 24v – melizma na słowie „portare” zbudowana jest z 33 nut; k. 41 – melizma na słowie „Alleluia” składa się z 20 nut; k. 69 – melizma związana z antyfoną „O praeclara stella maris” składa się z 12 nut.

¹⁷ Por. k. 26 – wykreślono melizmę na słowie „Alleluja”, kończącym śpiew „Regina caeli laetare”.

Część pierwszą – *De Tempore* (k. 1-41v), rozpoczyna antyfona *Missus est Gabriel Angelus* z I Niedzieli Adwentu, natomiast kończy responsorium *Terribilis est locus iste* związane z formularzem *In Dedicatione Ecclesiae*. Część druga – *Sanctorale* (k. 42-97), rozpoczyna się śpiewem *Venite post me faciam vos* związanym z formularzem *De s. Andreae*, a kończy antyfona *Orante sancto Clemente apparuit* z formularza *In festo s. Clementis*. Ponadto na karcie 97v dopisano responsorium *Ecce quomodo moritur iustus*, związane z procesją Eucharystyczną.

Rękopis oliwski, poza antyfonami i responsoriami związanymi ze śpiewem drugiej Godziny mniejszej (*Tercja*) w wybrane dni świąteczne, zamieszcza rozbudowany porządek śpiewów procesyjnych na następujące niedziele, święta i uroczystości: Niedziela Palmowa, Boże Ciało, Oczyszczenie NMP, Zwiastowanie NMP, Nawiedzenie NMP, Wniebowzięcie NMP oraz Poczęcie i Narodzenie NMP. Konfrontacja *S II 56* z siedemnastowiecznymi rytuałami cysterskimi z Rud Wielkich¹⁹ pokazuje, że zestaw śpiewów oraz ich układ na poszczególne procesje, poza niewielkimi zmianami, ze sobą koresponduje. Może to stanowić kolejną przesłankę (poza analizą pisma) wskazującą na wiek XVII jako czas powstania oliwskiej księgi. Powyższe procesje zostaną omówione według kolejności zapisu w *S II 56*.

a) Niedziela Palmowa.

W Niedzielę Palmową, po odśpiewanej *Tercji* i poświęceniu palm, kantor rozpoczynał śpiew antyfony *Pueri Haebreorum tollentes ramos*. W rękopisie oliwskim, w odróżnieniu od wspomnianych rytuałów śląskich, znajduje się w tym miejscu jeszcze jedna antyfona: *Pueri Haebreorum vestimenta prosternabant*. Po jej zakończeniu, przy wyjściu z kościoła na krużganki, śpiewano kolejną: *Occurrunt turbae cum floribus*. W czasie procesji miały miejsce trzy stacje²⁰. Przy celebracji stacji pierwszej przed kapitułarzem kantor rozpoczynał kolejną antyfonę: *Collegerunt pontifices*. Stacja druga odbywała się przed refektarzem, gdzie podejmowano śpiew *Unus autem ex ipsis*, będący kontynuacją ant. *Collegerunt*. Następnie procesja przechodziła do stacji trzeciej, która znajdowała przy krzyżu umieszczonym przed wejściem z krużganków do kościoła. Kantor intonował antyfonę *Ave Rex noster Filii David*, a wszyscy uczestnicy procesji klękali i trwali w takiej postawie aż do słów „Gloria laus”²¹. Następnie odśpiewana została Ewangelia. Po jej zakończeniu

¹⁸ W rękopisie notowane są antyfony i responsoria związane z *Tercją*, która śpiewana była przed procesją.

¹⁹ Rytuał I (XVII w.) z Archiwum Parafialnego w Rudach Wielkich; Rytuał II (XVII w.) z Biblioteki Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

²⁰ Opis w notach konkretnych miejsc, z którymi łączono poszczególne stacje oraz ich rozmieszczenie na planie krużganków oliwskiego konwentu może stanowić kolejną przesłankę ku tamtejszej proveniencji omawianego źródła.

²¹ W tym miejscu występuje różnica pomiędzy *S II 56* a źródłem śląskim, w którym podano słowa: „Quem prospera predixerunt” [por. Wolnik 2006, 92].

dwaj bracia śpiewali werset *Gloria laus et honor*, a mnisi go powtarzali. Po-tem rozpoczynał się dialog z chórem. Bracia śpiewali werset *Israel es tu Rex Davidis*, chór odpowiadał: *Cui puerile*, dwaj bracia – *Caetus in excelsis te laudant*, chór – *Gloria laus*, dwaj bracia – *Plebs hebreorum*, chór – *Cui puerile*, dwaj bracia – *Gloria laus et honor*, chór – *Cui puerile*. Następnie prowadzący procesję intonował responsorium *Ingredienti Domino*. Podczas tego śpiewu procesjonalnie powracano do kościoła gdzie celebrowano Eucharystię.

b) Uroczystość Bożego Ciała.

Repertuar śpiewów towarzyszących procesji Bożego Ciała w konwencie oliwskim jest, według omawianego procesjonau, dość skromny, czym różni się znacznie od tego, co notują kodeksy śląskie. Oliwski *S II 56* podaje tylko responsoria do czterech stacji, które znajdowały się na krużgankach klasztor-nych²². Na rozpoczęcie procesji, w drodze do stacji pierwszej, śpiewano re-sponsorium *Homo quidam fecit caenam* i werset *Venite comedite panem meum*. W tym punkcie *S II 56* jest zgodny ze śląskim Rytuałem II [zob. Wol-nik 2006, 95]. Śpiewy towarzyszące kolejnym stacjom są w obydwu rękopi-sach różne. Pontyfikał z Oliwy przewiduje w drodze między pierwszą a drugą stacją śpiew *Eduxit vos dominus* a w oktawie *Non Moyses dedit vobis*, pod-czas gdy Rytuał II notuje w tym miejscu hymn *Iesu nostra Redemptio*. Pod-czas procesji do stacji trzeciej *S II 56* przewiduje responsorium *Melchizedech Rex Salem*. Ten śpiew wymienia także w czasie procesji Bożego Ciała *Liber Ordinarius* z 1563 roku reprezentujący liturgię katedry wrocławskiej [por. Sobeczko 1993, 371-371.375-376]. W drodze między trzecią a czwartą stacją, która była przed wejściem do kościoła, w konwencie oliwskim śpiewano *In-troivit Iesus pro nobis secundum*. Tego śpiewu nie notują wspomniane wyżej liturgiki. W związku z analizą celebracji Uroczystości Bożego Ciała w Oliwie na podstawie *S II 56*, wydaje się, że warto zwrócić uwagę na nieco szerszy kontekst tego zagadnienia, który może przybliżyć nas do bardziej precyzyjne-go określenia daty powstania tej liturgicznej księgi.

Według kroniki przeora Adlera, obchody Bożego Ciała w 1593 roku przebiegały w opactwie bardzo uroczystie. Rozpoczęły się już w wigilię pro-cesją eucharystyczną ze śpiewem, natomiast w samo Boże Ciało odbyła się uroczysta procesja z towarzyszeniem muzyki do pobliskiego kościoła para-fialnego pod wezwaniem św. Jakuba [zob. Janca 1991, 16]. W 1616 roku Oliwę odwiedził opat wizytator Johannes Foucard z Nicelli (diecezja Namur), który skrytykował sposób celebracji tej uroczystości w opactwie. Szczególnie niezadowolone wyraził z powodu udziału w liturgii i procesji muzyków „he-retyków” (ewangeliccy gdańszczanie) oraz oprawy uroczystości (wystrzały moździerzowe), uznając to za sprzeczne z prostotą reguł zakonnych oraz zale-ceniami Ojców Kościoła. Konsekwencją tej wizytacji było postanowienie, że

²² Świadczą o tym noty przed poszczególnymi śpiewami, np. „ante Capitulum”, „ad introit Ecclesiae”.

procesje mają odbywać się tylko wewnątrz klasztoru, na krużgankach, z towarzyszeniem śpiewu. W celu podniesienia jego poziomu wśród zakonników nakazał wprowadzenie w klasztorze specjalnych ćwiczeń popołudniowych w tym zakresie [zob. Janca 1991, 22n].

Dwadzieścia lat później gościł w Oliwie Charles d'Ogier, sekretarz hrabiego d'Avaux, prezydenta paryskiego parlamentu, który w tym czasie w Gdańsku prowadził pertraktacje pokojowe między Polską a Szwecją. W swoim pamiętniku zanotował, że w Boże Ciało 1636 roku w klasztorze oliwskim słuchał bardzo dobrej muzyki. Podczas procesji w klasztorze i na krużgankach prowadzonej przez ponad 40 mnichów ubranych we wspaniałe haftowane szaty, w czasie błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem udzielonego przez opata, zabrzmiały równocześnie kotły, trąbki i organy, natomiast z oddali słychać było wystrzały moździerzy. Po uroczystości, podczas obiadu dla zaproszonych gości, rozbrzmiewała muzyka, natomiast po niesporach, w których brali udział także muzycy z Gdańska, odprawiono kolejną procesję [zob. Janca 1991, 36n]. Relacja ta pokazuje, że najpóźniej w 1636 roku w konwencie oliwskim procesje w liturgii cysterskiej, wbrew zaleceniom z 1616 roku, odprawiane są, tak jak poprzednio, z towarzyszeniem muzyki wykonywanej nawet przez artystów innego wyznania. Fakt ten może pośrednio wskazywać, że interesujący nas liturgik *S II 56*, charakteryzujący się prostotą i oszczędnością zarówno pod względem treści jak i sposobu wykonania, mógł być pokłosiem wizyty opata wizytatora. W związku z powyższym czas jego powstania, jak się wydaje, można przesunąć na lata dwudzieste siedemnastego stulecia.

c) Święto Oczyszczenia NMP (2 lutego).

W święto Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny, po odśpiewaniu Tercji i poświęceniu przez opata świec, kantor intonował śpiew antyfony *Lumen ad revelationem gentium* a następnie werset *Nunc dimittis*. Potem w krużgankach klasztornych odbywała się procesja z trzema stacjami. W drodze do stacji pierwszej, która była przy kapitulniku, śpiewano antyfonę *Ave gratia plena*. Idąc do stacji drugiej przy refektarzu, wykonywano antyfonę *Adorna thalamum tuum Sion*. Śpiew responsorium *Responsum accepit Simeon* rozbrzmiewał natomiast w drodze do stacji trzeciej. Wchodząc do kościoła, opat intonował antyfonę *Hodie Beata Virginis Maria*. Po zakończonej procesji celebrowano Mszę św. Układ i wybór śpiewów w *S II 56* jest w tym przypadku tożsamy z cysterskim rytuałem z XVII wieku [zob. Wolnik 2006, 97n].

d) Święto Zwiastowania NMP (25 marca).

Procesja składała się z trzech stacji. Stacja pierwsza – antyfona *Missus est Gabriel*. Procesjonał oliwski podaje tylko incipit tego śpiewu z odnośnikiem do I Niedzieli Adwentu. Stacja II – responsorium *Gaude Maria Virgo cunc-*

tas. Stacja III – responsorium *Gabrielem Archangelum credimus*. Powracając do kościoła, śpiewano *Spiritus Sanctus in te descendent*.

Procesja związana ze świętem Zwiastowania NMP nie jest odnotowana we wspomnianych już rytuałach cysterskich ze Śląska.

e) Święto Nawiedzenia NMP (2 lipca).

Śpiewy procesyjne związane z tym świętem w trzech przypadkach różnią się w porównaniu z cysterskim Rytuałem II [zob. Wolnik 2006, 98]. Rozpoczynając procesję, kantor intonował antyfonę *Exurgens autem Maria*. W czasie pierwszej stacji śpiewano responsorium *O dies omni voto recolenda* z werselem *Haec dies quam fecit dominus*. W drodze do stacji drugiej wykonywano antyfonę *O preclara stella maris*. Idąc ku stacji trzeciej, śpiewano antyfonę *Ad te clamant omnes*. Powracając do kościoła, wykonywano antyfonę *Magnificat dominum totum genus*.

f) Uroczystość Wniebowzięcia NMP (15 sierpnia).

Procesję z trzema stacjami zarządziła kapituła generalna cystersów w 1223 roku [zob. Wolnik 2006, 98]. Na rozpoczęcie procesji śpiewano responsorium *Hodie Maria Virgo*, które kontynuowano w czasie pierwszej stacji przy kapitulniku. W czasie stacji drugiej przy refektarzu śpiewano responsorium *Felix namque es sacra Virgo Maria*, natomiast werselem *Ora pro populo* w trakcie stacji trzeciej. Wchodząc ponownie do kościoła, wykonywano antyfonę *Ascendit Christus super coelos*. Wszystkie śpiewy w *S II 56* są tożsame z cysterskim Rytuałem II [zob. Wolnik 2006, 99].

g) Święto Narodzenia NMP (8 września) i Święto Poczęcia NMP (8 grudnia).

W rękopisie z Oliwy podczas procesji z trzema stacjami na krążgankach klasztornych w obydwu święta wykorzystywany jest ten sam zestaw śpiewów. Zaznacza to wyraźnie nota: „In Nativitate et Conceptio BMV”. Przy pierwszej stacji śpiewano responsorium *Beata progenies* z werselem *Regali ex progenie*. Ze stacją drugą łączono śpiew responsorium *Conceptio tua Dei Genitrix*, natomiast w drodze do stacji trzeciej śpiewano werselem *Ave Maria gratia plena* z responsorium *Qui solvens*. W drodze powrotnej do kościoła wykonywano antyfonę *Regali ex progenie Maria*. Identyczny układ śpiewów w obydwu święta zachowuje cysterski rytuał z Rud Wielkich [zob. Wolnik 2006, 97.99].

ZAKOŃCZENIE

Analiza liturgii procesji celebrowanych w oliwskim konwencie pozwala nam zauważyć ich zróżnicowanie, poczynając od form uroczystych i rozbudowanych do form bardziej prostych. Procesjonał oliwski nie stanowi pod

tym względem wyjątku, lecz wpisuje się w tendencje panujące w całym zakonie. Liturgia i duchowość cysterska miały zawsze charakter chrystocentryczny, który bezpośrednio łączył się z oddawaniem czci Matce Bożej [zob. Morajko 2006, 223n].

Znalazło to potwierdzenie w omawianym rękopisie z Oliwy, który zamieszcza śpiewy procesyjne związane z liturgią sześciu głównych świąt maryjnych. Pod tym względem *S II 56* koresponduje ze śląskim rytuałem cysterskim z Rud Wielkich, chociaż zdarzają się między nimi różnice w wyborze pojedynczych śpiewów na niektóre święta. Nie zmienia to jednak ogólnego obrazu liturgii cysterskiej (procesji), która zgodnie z zaleceniami kapituły generalnej miała być liturgią prostą i pozbawioną przepychu. Taki też przekaz otrzymujemy w wyniku analizy źródłowej manuskryptu z Oliwy, którego opracowanie niewątpliwie poszerza naszą wiedzę o służbie Bożej sprawowanej w XVII wieku w tej monastycznej wspólnocie na Pomorzu Gdańskim.

ANEKS

Wykaz skrótów*: Ant – Antiphona; i – incipit tekstowy; im – incipit muzyczny; k – karta; Resp – Responsorium; r – recto; V – Versus; v – verso.

/Temporale/

Dominica I Adventus	k.1r
Resp – Missus est Gabriel Angelus	
V – Ave Maria gratia plena	k.2r
Dominica II Adventus	
Resp – Ecce dominus veniet	k.2v
V – Ecce cum virtute veniet	k.3r
Dominica III Adventus	
Resp – Qui venturus est veniet	k.3r
Nativitatis domini	
Resp – Deponent omnes iniquitates	k.4v
V – In principio erat verbum	k.5r
In Epiphaniae Domini	
Resp – Illuminare, illuminare Iherusalem	k.5v
V – Et ambulabunt gentes	k.6r
Dominicis diebus ab oct. Epiphaniae usque LXX	
Resp – Deus qui sedes super tronum	k.6v
V – Tibi enim derelictus est pauper	k.7v
In Dominicis LXX et LX	
Resp – In principio fecit Deus coelum	
V – Formavit igitur Dominus hominem	k.8r
In Dominica Quinquagesimae	k.8v

* Tekst łaciński jest odwzorowaniem zapisu w rękopisie.

Resp – Ponam arcum meum in nubibus coeli	
V – Cum quod obduxero nubibus	k.9r
Dominica prima Quadragesimae	k.9v
Resp – Paradisi portas aperiet nobis	
V – Per arma iusticiae virtutis Dei	k.10v
Dominica II Quadragesimae	
Resp – Ecce odor filii mei sicut odor	k.11r
V – Qui maledixerit tibi sit ille maledictus	k.11v
Dominica III Quadragesimae	
Resp – Igitur Joseph ductus est in Aegiptum	k.12v
V – Misertus enim est Deus illius	k.13r
Dominica IV Quadragesimae	
Resp – Stetit Moyses coram Pharaone	k.13v
Dominica in Passione	
Resp – Multiplicati sunt qui tribulant	k.14r
V – Qui tribulant me exultabunt	k.15r
Dominica in Ramis Palmarum	k.15v
[Nota: Processio in die palmarum]	
Ant – Pueri Haebreorum tollentes ramos olivarum	
Ant – Pueri Haebreorum vestimenta prosternabant	k.16r
[Nota: Ad exitum Ecclesiae]	
Ant – Occurrunt turbae cum floribus et palmis	k.16v
[Nota: Prima Statio ante Capitulum]	
Ant – Collegerunt Pontifices et Pharisei concilium	k.17r
[Nota: Cantantes hunc U/nus/ procedant ad II Stat. ante Refectarium]	
Ant – Unus autem ex ipsis Cayphas nomine cum esset Pontifex	k.18v
[Nota: Hic procedant iuxta Ecclesiam]	k.19v
Quid – im	
[Nota: Dum incip. Ant: Ave Rex - i]	
[Nota: Fratres veniam petant versis usul tibi ante Crucem]	
Ant – Ave Rex noster Filii David redemptor mundi	
[Nota: Surgant hic fratres et ...usque ad „Gloria laus”]	k.20r
[Nota: Lectio Evangelio]	k.21r
Gloria laus et honor tibi	
V - Israel es tu Rex Davidis	k.21v
[Nota: Chorus]	k.22r
Cui – im	
[Nota: Duo fratres]	
Cetus in excelsis te lauda caelitus	
[Nota: Chorus]	

Gloria – im	k.22v
[Nota: Duo fratres]	
Plebs Haebrea tibi cum palmis obviam venit	
[Nota: Chorus]	
Cui – im	
[Nota: Duo fratres]	k.23r
Gloria laus	
[Nota: Chorus]	
Et honor tibi sit Rex Christe redemptor	
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	
Resp – Ingreddiente domino in sanctam civitatem	
V – Cum audisset populus quia Iesus	k.24r
Tempore Resurrectionis	
Resp – Christus resurgens ex mortuis iam non moritur	
V – Regina caeli laetare, Alleluja	k.25r
Dominica 2 et 3 post Pascha	k.26r
Resp – Ego sicut vitis fructificavi	
V – Ego diligentes me diligo	k.27r
Dominica 4 et 5 post Pascha	
Resp – Viderunt te agitante Deus	k.27v
V – Illuxerunt corufationes tua	k.28v
In festo Corporis Christi	k.29r
[Nota: Ad Missas per totam Octavam Corporis Christi ... cantatur ad processionem]	
Resp – Homo quidam fecit caenam	
[Nota: In Octava]	k.30r
V – Venite comedite panem meum	
[Nota: In Octava S. Altaris. In exit stat. ... ante Cap.]	
Resp – Eduxit vos dominus in manu	
[Nota: In Octava]	k.31r
Resp – Non Moyses dedit vobis panem	
[Nota: Statio tertia ante Ecclesiam]	k.31v
Resp – Melchisedech Rex Salem sacerdos Dei	
[Nota: Ad introit Ecclesiae]	k.32v
Resp – Introivit Iesus pro nobis secundum	
Hystoria Regum	k.33r
Resp – Dominus qui exipuit me de ore leonis	
V – Misit Deus misericordiam	k.33v
Historia Sapientiae	k.34r
Resp – Inicium sapientiae timor Domini	
V – Dilectio illius custodia legum est	k.34v
Hystoria Iob	
Ant – Ecce non est auxilium mihi	k.35r

Hystoria Thobiae	
Resp – Omni tempore benedic Deum	k.35v
V – Memor esto filii quoniam	k.36r
Hystoria Machabeorum	
Resp – Exaudiat dominus orationes vestras	k.36v
V – Adaperiat dominus cor vestrum	k.37r
Hystoria Ezechielis	k.37v
Ant – Aspice domine de sede sancta tua	
In Dedicatione Ecclesiae	k.39r
Resp – Terribilis est locus iste non est	
V – Pax aeterna ab aeterno patre	k.40r

In festo. Incipit Sanctorale

De sancto Andrea	k.42r
Resp – Venite post me faciam vos fieri	
V – Dum perambularet dominus mare	k.42v
In festo S. Stephani	k.43r
Resp – Lapidabant Stephanum invocantem	
V – Positis autem genibus beatus Stephanus	
In festo S. Ioannis Evangelistae	k.44r
Ant – Valde honorandus est beatus Ioannes	
De Sanctis Innocentibus	k.45r
Resp – Centum quadraginta quatuor milli	
V – Hi empti sunt ex omnibus primitiae	k.46r
In festo sancta Agnetis	k.46v
Resp – Pulchra facie sed pulchrior fide	
V – Specie tua et pulchritudine tua intende	k.47v
In onversione sancti Apostoli Pauli	k.48r
Resp – Scio cui credidi et certus sum	
V – Reposita est mihi corona	k.48v
In Purificatione B. Mariae	k.49r
Ant – Lumen ad revelationem gentium et gloriam	
V – Nunc dimittis servum tuum	
Lumen – im	k.49v
Quia viderunt oculi mei	
Lumen – im	
Quod parasti ante faciem	
Lumen – im	k.50r
Gloria Patri et Filio	
Lumen im	
Sicut erat in principio	
Lumen – im	k.50v
[Nota: Ingressum Ecclesiae.	
Prima Statio ante Capitulum]	

Ant – Ave gratia plena Dei genitrix virgo	
[Nota: Hic procedant ad II Stationem ante Refectorium]	
Ant – Adorna thalamum tuum Sion	k.51v
[Nota: Hic procedant ad tertiam Stationem ante Ecclesiam]	k.53v
Resp – Responsum accepit Simeon a Spiritu Sancto	
[Nota: Ingressum Ecclesiae]	k.54v
Ant – Hodie beata virgo Maria	
In festo s. Agathae	k.55r
Resp – Beata Agatha ingressa carcerem expandit	
V – Agatha ingressa carcerem benedicabat	k.56r
[Nota: In Cathedra S. Petri ut in festivitate S.S. Petri et Pauli]	k.56v
De Sancto Benedicto	
Resp – Sanctus Benedictus plus appetiit mala mundi	k.57r
V – Sanctissime confessor Domini	k.58r
In Annunciatione Beatae Mariae V.	k.58v
[Nota: In primam Stationem: Ant – Missus est – i; Dominica prima Adventus Domini]	
[Nota: Secunda Statio ante Capitulum]	
Resp – Gaude Maria virgo cunctas	
V – Dum virgo Deum	k.59r
[Nota: Hic procedant]	k.59v
Resp – Gabrielem Archangelum credimus	
V – Dum – im	k.60r
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	k.60v
Ant – Spiritus Sanctus in te descendit Maria	
De Sancto Roberto primo Abbate et fundatore Cisterc. et Or.	k.61r
Resp – Terra nostra dedit florem et flos fructum	
V – Hic pater quaerens aspera	k.62r
In festo S.S. Apostolorum Philippi et Iacobi	k.62v
Resp – Tanto tempore vobiscum	
V – Si cognovissetis me et patrem	k.63r
In festo Sanctae Crucis	k.63v
Resp – O crux gloriosa o crux adoranda	
V – Adoremus crucis signaculum	k.64v
De Sancto Ioanne Baptista	k.65r
Resp – Inter natos mulierum non surrexit	
V – Fuit homo missus a Deo	k.65v
In festo S. Petri et Pauli	k.66r
Resp – Cornelius centurio vir religiosus	

V – Cum orasset Cornelius nondum in Christo	k.67r
In Visitacione Beatae Mariae Virginis	k.67v
Ant – Exurgens autem Maria abiit in montana	
[Nota: Prima Statio ante Capitulum]	k.68v
Resp – O dies omni voto recolenda	
V – Haec dies quam fecit dominus	k.69r
[Nota: Secunda Statio ante Refectarium]	k.69v
Ant – O praeclara stella maris virgo mater	
[Nota: Hic procedant]	k.70v
V – Ad te clamant omnes	
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	k.71r
Ant – Magnificet dominum totum genus fidelium	
In festo Mariae Magdalenae	k.71v
Resp – Dum transisset sabbatum Maria Magdalenae	
V – Et valde mane una sabbatorum	k.72r
In festo Sanctae Annae	k.72v
Resp – Beata progenies unde Christus natus est	
V – Regali ex progenie Anna	k.73r
In festo s. Laurentii	k.73v
Resp – Levita Laurentius bonum opus operatus	
V – Dispersit dedit pauperibus	k.74r
In festo Sanctae Spinae Coronae	k.74v
Ant – Spinis Christus coronatus factus est	
Resp – Spinis coronavit mater impia auctorem	k.75v
V – Gloria Patri et Filio	k.76r
In Assumptione Beatae Mariae Virginis	
[Nota: Prima Statio ante Capitulum]	
Resp – Hodie Maria Virgo coelos ascendit	
[Nota: Hic procedant: Gaudete – im]	k.77r
[Nota: Secunda Statio ante Refectarium]	
Resp – Felix namque es sacra virgo Maria	
[Nota: Hic procedant]	
V – Ora pro populo interveni pro clero	k.78r
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	k.78v
Ant – Ascendit Christus super coelos	
In festo Bernardi Abbatis	k.80v
Resp – Beatus Bernardus quasi vas auri soli dum ornatum	
V – Factus est quasi Ignis	k.81v
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	
Ant – Benedictus Dominus Deus patris	
In Decollatione S. Ioannis Baptistae	k.83r
Resp – Metuebat Herodes Ioannem	
V – Misit Herodes Rex manus	k.83v
In Nativitate et Conceptione Beatae Mariae V.	k.84r

[Nota: Prima Statio: Beata progenies – i, quem in festo S. Annae]	
Resp – Nativitas (Conceptio) tua Dei genitrix	
[Nota: Hic procedant]	
V – Ave Maria gratia plena	k.85r
[Ad ingressum Ecclesiae]	
V – Regali ex progenie Maria exorta	
[Nota: In Exaltacione S. Crucis ut in Invencione eiusdem]	k.86r
In festo s. Michaelis Archangeli	
Resp – Te sanctum dominum in excelsis	k.86v
V – Cherubin quoque et Seraphin sanctus	k.87r
In Festivitate sancte Undecim millum Virginum	
Ant – Beata vere mater Ecclesia	
In festo Omnium Sanctorum	k.88v
Resp – Beati estis sancti Dei omnes	
V – Gaudete et exultate	k.89v
[Nota: Ad ingressum Ecclesiae]	k.90r
Ant – Salvator mundi salva nos	
In festo S. Malachiae	k.91v
Ant – Sanctus Pontifex qui in Spiritu humilitatis	
In festo S. Martini	k.92v
Resp – Beatus Martinus obitum suum	
V – Viribus corporis coepit repente	k.93v
In festo S. Ceciliae	
Resp – O beata Cecilia quae duos fratres	
V – Beata es virgo et gloriosa	k.94v
In festo S. Clementis	
Resp – Orante Sancto Clemente apparuit	k.95r
V – Vidi supra montem magnum	k.96r
Dopis: [Nota: Responsorium hoc cantat cum S.S. Sacramentum]	k.97v
Resp – Ecce quomodo moritur iustus	
Dopis: Sublatus est /fragment karty/	k.98r

LITERATURA:

- BRIQUET, C. M. 1923. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier (1282-1600)*. Leipzig.
- BUDKA, R. 1971. *Papiernie w Polsce w XVI wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- HARPER, J. 2002. *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*. Kraków.
- JANCA, J. 1991. *Zarys historii muzyki w klasztorze oliwskim w latach 1224-1831*. Gdańsk.
- JASIEWICZ, J. 2004. *Analiza źródłoznawczo-muzykologiczna Antyfonarza cysterskiego z 1545 roku z Biblioteki Gdańskiego Seminarium Duchownego w Oliwie*. Libri Gedanenses 21, 21-54.
- JASIEWICZ, J. 2005. *Analiza źródłoznawcza Graduału cysterskiego Ms. 2168 z Biblioteki Gdańskiej PAN*. Libri Gedanenses 22, 5-22.
- MORAJKO, K. 2006. *Charyzmat zakonu cystersów. Studium historyczno-prawne*. Kraków.
- MORAWSKI, J. 1977. *Notacja muzyczna sekwencjarzy cysterskich*. Musica Medii Aevi 6, 36-49.
- PABICH, F. 1978. *Papiernie nad Zatoką Gdańską*. Gdańsk.
- PORĘBSKI, S. A. 1997. *Paleografia łacińska*. Warszawa.
- SINIARSKA-CZAPLICKA, J. 1983a. *Katalog filigranów papierni polskich 1500-1800*. Łódź.
- SINIARSKA-CZAPLICKA, J. 1983b. *Papier druków tłoczonych w XVIII w. na ziemiach Pomorza i Wielkopolski*. Roczniki Biblioteczne (27)1-2, 273-291.
- SOBECZKO, H. J. 1993. *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenskiego Liber Ordinarius z 1563 roku*. Opole.
- WOLNIK, F. 2002. *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole.
- WOLNIK, F. 2006. *Śłużba Boża w Rudzkim opactwie cystersów*. Opole.

PROCESSIONALE CISTERCIENSE – S II 56
AUS DEM DIÖZESANARCHIV IN GDAŃSK-OLIVA

Zusammenfassung

Die Analyse der im Olivischen Konvent gefeierten Prozessionen lässt uns ihre Differenzierung bemerken, von den feierlichen und ausgebauten Formen beginnend bis zu den einfacheren. Die olivischen Prozessionen machen in dieser Hinsicht keine Ausnahme, aber sie schreiben sich in die im ganzen Orden herrschenden Tendenzen ein. Die Liturgie und die Zisterziensergeistigkeit hatten immer einen auf Christus gerichteten Charakter, der unmittelbar mit dem Kult von Maria zusammenhängt. Dies fand eine Bestätigung in der Handschrift aus Oliva, die die Prozessionsgesänge unterbringt, die mit der Liturgie der sechs Hauptfeste um Maria verbunden sind. In dieser Hinsicht korrespondiert S II 56 mit dem Zisterzienserritual aus Rudy Wielkie in Schlesien, obwohl es unter ihnen Unterschiede in der Wahl der einzelnen Gesänge für manche Feste gibt. Das ändert aber nichts an dem allgemeinen Bild der Liturgie der Zisterzienserprozessionen, die dem Auftrag des Generalkapitels gemäß eine einfache Liturgie ohne Pracht sein sollte. Eine solche Überlieferung erhalten wir auf Grund einer Analyse der Quelle des Manuskripts aus Oliva, dessen Bearbeitung zweifellos unser Wissen über den Gottesdienst erweitert, der im 17. Jahrhundert in dieser monastischen Gemeinschaft im Danziger Pommern gelesen wurde.